

Nilufar ABDINAZAROVA,
Qarshi davlat universiteti katta o'qituvchisi, (PhD)
E-mail: nilufarabdunazarova765@gmail.com
Tel: (90) 0706882

Psixologiya fanlari doktori (DSc) B.Jo'rayev taqrizi ostida

SOCIO-PSYCHOLOGICAL NORMS FOR THE FORMATION OF POSITIVE BEHAVIOR IN CHILDREN IN THE HOUSE OF MERCY

Annotation

The article studies the socio-psychological norms for the formation of positive behavior among residents of a charity home. The theoretical and practical aspects of the problem are described, as well as the scientific research carried out by the author in this direction. Research conducted by the author shows that the study of this problem is still very relevant today.

Key words: society, family, charity home, pupil, personality, parent, child, behavior.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НОРМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗИТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ВОСПИТАННИКОВ В ДОМЕ МИЛОСЕРДИЯ

Аннотация

В статье изучены социально-психологические нормы формирования позитивного поведения у воспитанников дома милосердия. Рассказывается о теоретическом и практическом аспектах проблемы, а также о научных исследованиях, проведенных автором в этом направлении. Исследования, проведенные автором, показывают, что изучение данной проблемы весьма актуально и сегодня.

Ключевые слова: общество, семья, дом милосердия, воспитанник, личность, родитель, ребенок, поведение.

MEHRIBONLIK UYI TARBİYALANUVCHILARIDA IJBOIY XULQ-ATVOR SHAKLLANISHINING IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK MEYORLARI

Annotatsiya

Maqolada mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarida ijobiy xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy-psixologik meyorlari o'rganilgan. Unda muammoning nazariy va amaliy jihatlari, bu borada muallif tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlari haqida so'z borgan. Muallif tomonidan olib borilgan tadqiqotlar mazkur muammoni o'rganish bugungi kunda ham juda dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: jamiyat, oila, mehribonlik uyi, tarbiyalanuvchi, shaxs, ota-ona, farzand, xulq-atvor.

Kirish. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach o'sib kelayotgan yosh avlodning o'zining o'zi anglashiga, har tomonlama barkamol bo'lib rivojlanishiga katta e'tibor qaratilib kelinmoqda. Buni birgina o'tgan vaqt ichida yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, mamlakatimiz istiqboli uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir, tashabbuskor, shijoatli yoshlarni tarbiyalash borasida alohida tizim yaratilayotganidan ham his etish mumkin. Ayniqsa, yurtimizda tashkil etilayotgan yangi davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari, umumta'lim maktablari, oliy o'quv yurtlari, nufuzli xorijiy universitetlarning filiallari, zamonaviy IT-parklar, madaniyat muassasalari va sport inshootlari, mutlaqo yangi namunadagi ta'lim maskanlari – "Prezident maktablari", "Temurbeklar maktabi", "Ijod maktablari" bugungi globallashuv sharoitida raqobatga qodir bo'lgan yetuk kadrlarning yangi avlodini tarbiyalashga xizmat qilayotganligi diqqatga sazovordir.

Shaxs kamolotida mehribonlik uylarining ham ahamiyati cheksizdir. Ma'lumki, bolalar mehribonlik uylariga ota-onalari vafot etgan, ular ota-onalik huquqlaridan mahrum etilgan, ularning ota-onalik huquqlari cheklangan, ota-onalar huquqiy layoqatsiz deb e'tirof etilgan, ota-onalar kasal bo'lgan, ota-onalar uzoq muddat bo'lmagan, ota-onalar bolalarni tarbiyalashdan yoki ularning huquq va manfaatlarini himoya qilishdan bosh tortgan, shu jumladan ota-onalar o'z bolalarini tarbiya muassasalaridan, davolash muassasalaridan, aholini ijtimoiy muhofaza qilish muassasalaridan va shunga o'xshash muassasalardan olishni rad etgan hollarda, shuningdek bolalar ota-onalarining qarovisiz qolgan boshqa hollarda qabul qilinadi. Mehribonlik uylarida yetim va ota-onasining qarovisiz qolgan bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilinadi, ularning sog'lom rivojlanishi, davlat tomonidan ko'rsatiladigan alohida yordam va g'amxo'rlikiga ega bo'lgan huquqlarini amalga oshirilishi ta'minlanadi.

So'nggi yillarda mamlakatimizda ijtimoiy yetimlikning oldini olish, aholi va yoshlar orasida sog'lom oila qurishga ma'suliyat bilan yondashishni targ'ib qilish, oilaviy qadriyatlarga ma'naviy-ahloqiy munosabatni shakllantirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Bugungi kunda mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarini ijtimoiy moslashuvi va ularni oilaviy hayotga tayyorlash davlat va jamiyatning eng muhim vazifalaridan biriga aylandi. O'tgan davr mobaynida yetim va ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalarni oilaviy hayotga tayyorlashda davlat va ijtimoiy institutlar hamkorligining pedagogik tizimini takomillashtirish, ijtimoiy soha xodimlarining kasbiy kompetentligini oshirish, yetim va ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalar uchun mo'ljallangan muassasalardagi tarbiya tizimini modernizatsiyalash ishlarini amalga oshirilganligi fikrimizning yaqqol dalilidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yangilanayotgan O'zbekiston dunyo hamjamiyatida dadil qadam tashlab borayotgan bir davrda barcha ichki muammolar bilan bir qatorda har xil sabablarga ko'ra mehribonlik uylarida tarbiyalanayotgan bolalar ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganishga ham keng yo'l ochildi. Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining o'ziga xos individual psixologik xususiyatlari – temperament, xarakter va qobiliyatlari, shuningdek, ijtimoiylashuv jarayonlari hamda unga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy-psixologik omillar muammosini tadqiq qilishda barcha mamlakatlar qatori respublikamizda ham qator ilmiy izlanishlar olib borilganligini kuzatish mumkin. Bu borada mamlakatimizda muammoning sotsiologik, pedagogik hamda psixologik jihatlari E.G'.G'oziyev, G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova, Sh.R.Barotov, B.R.Qodirov, Z.T.Nishonova, N.S.Safayev, D.G.Muhamedova, R.S.Samarov, B.M.Umarov, D.SH.Barotova, G.To'laganova, D.R.Abdumajidova, F.F.Rasulova, U.D.Qodirov, B. Xodjayev, G. Yusupova, M.Utepbergenov, M. Bekmurodov, O. Musurmonova, E. To'xtamurodov,

N. Egamberdiyeva, G. Xrulsova, D. Madjidova, N. Maxmudova, M. Yaxyayevalar va boshqalar tomonidan tadqiq etilganligini ta'kidlash o'rindir.

O'.M. Asqarova ilmiy izlanishlarida mehribonlik uyi o'smirlarida milliy g'ururni tarbiyalashning pedagogik xususiyatlari o'rganan. Uning ta'kidlashicha, mehribonlik uyi uchun zarur bo'lgan pedagogik, didaktik hamda psixologik omillardan foydalanishning shakl va usullari maqsadli amalga oshirilsa, pedagog-tarbiyachilar ishlari tarbiyalanuvchilar ruhiga kirish, botiniy tuyg'ularni o'rganish va ularga samarali tarbiyaviy ta'sir etish mahoratlarini oshirgan holda yo'naltirilsa, mehribonlik uyining pedagog-tarbiyachilari va rahbariyati mahalla, otaliq tashkilot va korxonalarini hamda madaniy-ma'rifiy muassasalar bilan yaqin aloqalar orqali muttasil tashkil qilinsa samarali natijalarga erishiladi. Eng muhimi, o'smirlar milliy g'ururini tarbiyalash asosida ularni ijtimoiy hayotga, oilaviy turmushga, jamiyatning faol ishtirokchisi sifatida yangi O'zbekistonning munosib farzandi va uni rivojlantirishga xizmat qiladigan barkamol inson qilib tarbiyalash birinchi navbatdagi vazifa ekanligini ta'kidlaydi [1; 48-b].

I.O. Haydarovning ilmiy izlanishlarida "Mehribonlik uyida tarbiyalanuvchilar shaxsining individual va ijtimoiy psixologik xususiyatlari" tadqiq etilganligini ko'ramiz. Muallif tadqiqotlarida mehribonlik uyida tarbiyalanayotgan bolalar hayoti, yashash sharoitlari, turmush tarzining o'ziga xosligi – ularning individual psixologik va ijtimoiy xususiyatlari: xarakter xislatlari, ma'naviy-axloqiy jabhasi, hissiy-emotsional va irodaviy holatlariga ularning yashash sharoitiga ijtimoiy muhit o'z ta'sirini ko'rsatishi asoslab berilgan. Ularda psixik rivojlanish qonuniyatlarini hisobga olmaslik va tarbiyaviy sharoitlarning yetarli emasligi tarbiyalanuvchilarda tajovuzkorlik, ishonchsizlik, o'zini chetga olish, mustaqillikning yetishmasligi, beg'amlik va bir qancha salbiy xislatlar ularning xarakteridan chuqur o'rin olishi ko'rsatib o'tilgan. Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari oilada tarbiyalanayotgan tengdoshlaridan axloqiy meyorlarga xos bilimlarni egallashida ham keskin farq qilishini ta'kidlaydi. Tarbiyalanuvchilar faqatgina Mehribonlik uyida zaruriy hisoblangan axloqiy meyorlar bilan chegaralanib qolishi kuzatilgan. Katta oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarning yetishmasligi, bu haqidagi bilimlarning yo'qligi kelajakda mustaqil oilaviy hayotga yoki oila qurishga bir muncha qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi muqarrarlari ko'rsatib o'tilgan [5; 46-b].

Tahlil va natijalar. Biz o'z tadqiqotimiz davomida mamlakatimiz etnopsixologik hamda ijtimoiy muhitini inobatga olgan holda mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining xulq-atvori shakllanishiga sabab bo'ladigan ijtimoiy psixologik omillarni ilmiy-nazariy tadqiq etish va shu orqali tajriba guruhi sifatida tanlab olingan sinaluvchilardagi shaxsiy ijobiy xulq-atvorni ijtimoiy-psixologik treninglar yordamida takomillashtirish va salbiy xulq-atvori meyoriy darajadan yuqori bo'lgan mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarida psixologik korreksiya ishlarini kun tartibiga kiritish hamda belgilangan tartibda olib borishni maqsad qilib oldik.

Oldimizga qo'yilgan maqsadni amalga oshirish uchun tadqiqot ishimizning vazifalaridan kelib chiqib mamlakatimiz muhitiga modifikatsiya qilingan validligi yuqori metodikalar tanlab olindi. Ushbu metodikalar tajriba guruhi (TG) sifatida "Yagona oilalarga birlashtirilgan bolalar"dan iborat 67 nafar sinaluvchilar, mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilaridan iborat 87 nafar sinaluvchilar hamda nazorat guruhidan (NG) iborat 63 nafar "SOS O'zbekiston bolalar mahallalari tarbiyalanuvchilari"da o'tkazildi.

Tajriba guruhi sinaluvchilari hamda nazorat guruhi sinaluvchilarining ijtimoiy psixologik moslashganligini aniqlash maqsadida IPM so'rovnomasidan foydalanildi va o'rtacha natijalar dinamikasini tajriba so'ngida solishtirish uchun Studentning t-mezonidan foydalanildi va quyidagilar aniqlandi. (1-jadval)

1-jadval

Sinaluvchilarning ijtimoiy psixologik moslashganlik darajasini aniqlash yuzasidan TA hamda TSda olingan natijalarning dinamikasi va ishonchligi ko'rsatkichi (Studentning t-mezoni)

Shkalalar:	Tajriba guruhi (Mehribonlik uyi) n=87			Nazorat guruhi (SOS) n=63			Tajriba guruhi (YAOBB) n=67			O'sish natijalari		p	
	TA \bar{X}	TS \bar{X}	t	TA \bar{X}	TS \bar{X}	t	TA \bar{X}	TS \bar{X}	t	farq	%	TG	NG
Moslashganlik	2,8	4,8	3,34***	4,9	5	4,26***	2,42	2,9	1,98*	2	33,3	<0,001	<0,001
Soxtalik	2,64	2,42	2,63**	4,34	4,43	2,98**	2,57	2,63	1,45	2,42	28,3	<0,01	<0,01
O'z-o'zini qab.qil.	2,5	4,6	2,43**	4,23	4,32	4,42***	2,43	2,44	1,26	2,1	36,7	<0,01	<0,001
Boshqalni qa.qil	2,49	4,72	3,32***	4,72	4,81	3,45***	2,32	3,42	1,76	2,23	40,0	<0,001	<0,001
Emotsional kom	2,53	3,63	3,37***	4,42	4,44	3,56***	2,44	2,65	1,97*	1,1	35,0	<0,001	<0,001
Ichki nazorat	2,48	3,87	3,31***	3,25	3,28	2,36**	2,42	2,56	2,56**	1,39		<0,001	<0,001
Ustuvorlik	3,23	3,45	3,42***	2,89	2,67	2,23**	4,44	4,62	2,23**	0,22		<0,001	<0,001
Eskapizm	3,52	3,64	3,51***	3,45	3,52	1,89*	3,26	3,64	2,34**	0,12		<0,001	<0,001

Izoh: *p<0.05; **p<0.01; ***p<0.001

Birinchi *moslashganlik shkalasi* yuzasidan qayd etilgan natijalar quyidagi ko'rinishda ekanligi aniqlandi: tajriba guruhi sifatida tanlab olingan "Yagona oilalarga birlashtirilgan bolalar" jamoasidan iborat $n_1 = 67$ sinaluvchilarda TA o'rtacha arifmetik qiymat $\bar{X} = 2,42$ ni tashkil qilgan bo'lsa, TSda o'rtacha arifmetik qiymat $\bar{X} = 2,9$ ni tashkil etishi aniqlandi; nazorat guruhi sifatida tanlab olingan SOS tarbiyalanuvchilaridan iborat $n_2 = 63$ sinaluvchilarda TA o'rtacha arifmetik qiymat $\bar{X} = 4,9$ ni tashkil qilgan bo'lsa, TSda $\bar{X} = 5$ ni tashkil etdi; tajriba guruhi sifatida tanlab olingan mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilaridan iborat $n_3 = 87$ sinaluvchilarda TAda o'rtacha arifmetik qiymat $\bar{X} = 2,8$ ni tashkil qilgan bo'lsa, olib borilgan psixologik amaliyotdan so'ng o'rtacha arifmetik qiymat $\bar{X} = 4,8$ ni tashkil etdi. Olingan o'rtacha natijalar ishonchligi $t = 3,34***$ ($p \leq 0,001$)ga tengligi aniqlandi. O'rtacha arifmetik qiymatdagi ijobiy dinamika 2 (33,3%)ni tashkil qildi. Bundan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhi sinaluvchilarida ijtimoiy psixologik moslashganlik darajasi ijobiy takomillashgan hamda aksariyat qismida ijtimoiy-psixologik moslashish jarayoni yaxshilangan.

"Soxtalik" shkalasi – tajriba guruhida $n_3 = 87$ sinaluvchilarda tajribadan oldin o'rtacha arifmetik qiymat $\bar{X} = 2,64$ ni tashkil qilgan bo'lsa, TSda arifmetik qiymat $\bar{X} = 2,42$ ni, o'rtadagi farq 2,42 ga pasayganligini ko'rishimiz mumkin. Olingan o'rtacha natijalar ishonchligi $t = 2,63**$ ($p \leq 0,01$)ga tengligi aniqlandi. Bu natija o'z o'rnida sinaluvchilarning jamiyatga

moslashish hamda shaxslararo munosabatlar jarayonida o'z xarakter xususiyatlarini soxta ko'rsatishga bo'lgan moyillik darajasining pasayganligini ko'rishimiz mumkin.

“O'z-o'zini qabul qilish” shkalasi – yuzasidan $n_3 = 87$ guruh sinaluvchilarida tajribadan oldin o'rtacha arifmetik qiymat $\bar{X} = 2,5$ ni, tajriba so'ngida esa $\bar{X} = 4,6$ ni tashkil etib, o'rtadagi ijobiy o'zgarish o'rtacha 2,1 ga, olingan natijalar ahamiyatligi $t = 4,43^{**}$ ($p \leq 0,01$) ni tashkil etishi tadqiqot natijasida ochib berildi. Bundan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhi sinaluvchilari o'z ichki motivatsiyasi va maqsadlari o'rtasida mutanosiblik paydo bo'lganligini ko'rishimiz mumkin.

“Boshqalarni qabul qilish” shkalasi – yuzasidan $n_3 = 87$ guruh sinaluvchilarida tajribadan oldin $\bar{X} = 2,49$ ni, tajriba so'ngida $\bar{X} = 4,72$ ni tashkil etib, o'rtadagi ijobiy o'zgarish 2,23 ga, olingan natijalar ahamiyatligi $t = 3,32^{**}$ ($p \leq 0,01$) ni tashkil etishi tadqiqot natijasida aniqlandi. Olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki, sinaluvchilarning ijtimoiylashuvi hamda boshqa shaxslar bilan munosabatida uchrashi mumkin bo'lgan muammoli vaziyatlarga yondashish fazilati takomillashganligini dalillandi.

“Emotsional komfort” shkalasi – yuzasidan TG sinaluvchilarida tajribadan oldin o'rtacha arifmetik qiymat $\bar{X} = 2,53$ ni, tajribadan keyin $\bar{X} = 3,63$ ni tashkil etib, o'rtadagi ijobiy o'zgarish 1,1 ga, olingan natijalar ahamiyatligi $t = 3,37^{***}$ ($p \leq 0,001$) ni tashkil etishi aniqlandi. Bu o'z o'rnida sinaluvchilarning ijtimoiy muhitda o'zini komfort his qilish xususiyatining takomillashganligidan dalolatdir.

“Ichki nazorat” shkalasi – yuzasidan tajriba guruhi sinaluvchilarida tajribadan oldin o'rtacha arifmetik qiymat $\bar{X} = 2,48$ ni, TSda $\bar{X} = 3,87$ ni tashkil etib, o'rtadagi ijobiy o'zgarish 1,39 ga, olingan natijalar ahamiyatligi $t = 3,31^{***}$ ($p \leq 0,001$) ni tashkil etishi aniqlandi. Olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, sinaluvchilarning aksariyat qismida o'z-o'zini ichki nazorat qilish xususiyati me'yoriy darajada shakllangan. Ushbu shaxsiy xususiyat ularning shaxslararo munosabatida qiyinchilik tug'dirmaydi.

“Ustuvorlik” shkalasi – tajribadan oldin o'rtacha arifmetik qiymat $\bar{X} = 3,23$ ni, tajribadan keyin esa $\bar{X} = 3,45$ ni tashkil etib, o'rtadagi ijobiy o'zgarish dinamikasi 0,22 ga, olingan natijalar ahamiyatligi $t = 3,37^{***}$ ($p \leq 0,001$) ni tashkil etishi aniqlandi. Sinaluvchilarda o'z-o'ziga baho berish xususiyati me'yoriy darajaga intilganligini ko'rishimiz mumkin.

“Eskapizm” shkalasi – yuzasidan TAdA o'rtacha arifmetik qiymat $\bar{X} = 3,52$, TSda $\bar{X} = 3,64$ ni hamda ishonchligi $t = 3,51^{***}$ ($p \leq 0,001$) tashkil etishi aniqlandi. Ushbu olingan natija sinaluvchilarda tashqi muammolardan qochish, ya'ni nizolanuvchanlik sifati me'yorlashganligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu xususiyatlarning takomillashganligi tajriba guruhi sifatida tanlab olingan sinaluvchilarning ijtimoiy muhitga ijobiy moslashishi jarayoniga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi.

Olingan natijalarning me'yoriy darajaga qarab intilishi biz tomonimizdan ularning kun tartibiga kiritilib belgilangan tartibda olib borilgan ijtimoiy-psixologik trening hamda psixokorreksion mashg'ulotlarning ijobiy samarasi deb baholashimiz uchun asos bo'ladi.

Xulosa. Biz ilmiy tadqiqot ishimizda mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining xulq-atvori shakllanishiga sabab bo'ladigan ijtimoiy psixologik omillarni o'rganib, quyidagicha xulosaga keldik:

1. Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining ijtimoiy-psixologik moslashishidagi differensial farqlar o'z-o'zini baholash strukturasi (real “Men” va ideal “Men”) dagi jiddiy o'zaro nomuvofiqlik shaxsning ichki disgarmoniyasiga olib kelganligi tufayli o'zini o'zi qabul qilmaslik va tashqi nazoratning ustuvor namoyon bo'lishi bilan identiv ekanligi ko'rsatdi.

2. Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarida shaxs yo'nalganligining namoyon bo'lishi nizolashuvchanlik, xavotirlanish hamda ijtimoiy muhitga moslashuvda xulq-atvorning beqarorligining konformlik, dadillik bilan integratsiyasi tufayli emotsional-irodaviy sifatlarning shakllanishiga identiv ekanligini dalilladi;

3. Ishlab chiqilgan ijtimoiy-psixologik treninglar asosida mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining individual xususiyatlarini (maqsadga intiluvchanlik, mustaqillik, adekvatlik va o'z-o'zini nazorat qilish) takomillashtirish orqali ularning xulq-atvorini shakllantirish mumkinligi dalillandi,

4. To'plangan nazariy va amaliy natijalar tahlilining ko'rsatishicha, mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining ijtimoiylashuvdagi salbiy xulq-atvoriga korreksion ta'sir etishda emotsional komfort, muvozanatlashgan tashqi-ichki nazoratni, boshqalarni hamda o'zini integral qabul qilish sifatlari rivojlantirish muhim ekanligi tufayli konstruktiv xulqni shakllantirishning psixologik mexanizmlari ustuvor ekanligini dalilladi;

5. Xulq-atvorida og'ishish bo'lgan mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining shaxsiy xususiyat va yosh ko'rsatkichlari bo'yicha tahlili ularda dominantlikka moyillik, ijtimoiy moslashishga ehtiyojlarning past darajasi, shaxslararo munosabatlarda yuqori qo'zg'aluvchanlik, keragidan ortiq hissiy ta'sirlarga berilish, ichki nazoratning meyordan pastligi hamda beparvoliklarning yagona oilalarga birlashtirilgan tarbiyalanuvchilarga nisbatan ko'proq kuzatilishi xarakterli ekanligini ko'rsatdi.

ADABIYOTLAR

1. Asqarova O.M. Mehribonlik uyi o'smirlarida milliy g'ururni tarbiyalashning pedagogik xususiyatlari: ped. fanl.nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2001, 48 b.
2. A'zamxo'jayeva A. Muomala maromining yosh xususiyatlari va dinamikasi (Mehribonlik uylari tarbiyalanuvchilari misolida): psixol. fan.nomz. ... diss. avtoreferati. – Toshkent, 2002, 48 b.,
3. To'laganova G.K. Tarbiyasi qiyin o'smirlar. –Toshkent: Universitet, 2005. –12 bet.
4. To'xtamurodov E. Bolalar uylari tarbiyalanuvchilarini oilaviy hayotga tayyorlashning ijtimoiy va pedagogik asoslari: Ped.fan.nom. ...diss. avtoreferati. – Toshkent, 1995. 151 b.
5. Haydarov I.O. Mehribonlik uyida tarbiyalanuvchilar shaxsning individual va ijtimoiy psixologik xususiyatlari: Psixol. fan.nomz....diss avtoreferati. – Toshkent, 1996. – 46 b.
6. Шипицына Л.М. Психология детей-сирот. – СПб.: Изд-во С.Петербург. ун-та, 2005. – С. 4